

Andrzej Sieradzki

Instytut Filologii Polskiej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

DOI: 10.14746/psj.2014.XXVII.13

Derywowane nazwiska odzawodowe w dokumentach poznańskich od XVI do XVIII wieku

W dotychczasowej literaturze przedmiotu słowotwórstwo nazwisk odzawodowych nie doczekało się dokładniejszego opracowania, pomimo że sam problem istnienia nazwisk, które mają w podstawie nazwę zawodu czy sprawowanej funkcji jest w publikacjach naukowych zauważany od dawna. Na obecność tego typu nazwisk w polskim systemie antroponimicznym zwrócił uwagę już W. Taszycki¹. Ich specyfikę na tle innych nazwisk odapelatywnych przedstawił J. Bubak², a mechanizmy przechodzenia zawodowych nazw apelatywnych do kategorii nazwisk pokazała A. Cieślíkowa³. Z perspektywy językowej, ale też i kulturowej, analizuje wspomniane nazwiska E. Rudnicka-Fira. Autorka pierwsza więcej uwagi poświęca nie tylko nazwiskom niemotywowanym, ale także tworzonym od nich derywatom. Ogranicza się jednak wyłącznie do wskazania formantów, brak natomiast szczegółowszych analiz, pokazujących udział poszczególnych modeli słowotwórczych w derywowaniu tego typu nazwisk⁴.

W niniejszym opracowaniu przyjmuję, zgodnie z założeniami poczynionymi w pracy *Poznańskie derywaty nazwiskowe XVI–XVIII wieku*⁵, że w systemie antroponimicznym nazwiska derywowane od nazw zawodów czy pełnionych

¹ W. Taszycki, *Polskie nazwy osobowe*, Kraków 1924.

² J. Bubak, *Proces kształtowania się nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków 1986, s. 156–182.

³ A. Cieślíkowa, *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*. Wrocław 1990, s. 202–202.

⁴ E. Rudnicka-Fira, *Nazwy odzawodowe krakowian w średniopolszczyźnie (perspektywa kulturowa)*, w: *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Bioliłk, Olsztyn 2003, s. 205–216.

⁵ A. Sieradzki, *Poznańskie derywaty nazwiskowe XVI–XVIII wieku*, Poznań 2013.

funkcji mają dwojaką proveniencję: z jednej strony są to przeniesione na poziom proprialny, tworzone według różnych modeli słowotwórczych derywaty apelatywne od nazw zawodów i pełnionych funkcji, z drugiej strony, które zostały wyderwowane na poziomie nazwiskowym od nazwisk równych formalnie nazwom zawodu. Wiele z tak utworzonych nazwisk ma swoje formalne odpowiedniki na poziomie apelatywnym, np. *Kowalczyk* < *Kowal*, *kowalczyk* < *kowal*. Jest to w pełni zrozumiałe. Modele słowotwórcze aktywne na tym właśnie poziomie są używane do tworzenia derywatów nazwiskowych. W obu przypadkach inny jest jednak zarówno zakres działania poszczególnych modeli, jak i funkcja obecnych w nich formantów. Na poziomie apelatywnym modele słowotwórcze w przeważającej mierze wyrażają określone sytuacje semantyczne. Ich współfunkcyjność jest tu bardzo mała. Nieliczne są na tym poziomie derywaty z formantem o znaczeniu czysto strukturalnym, typu *furman/furmanek* 'vector' (CNP). Te same modele przeniesione na grunt nazwiskowy tworzą albo nazwiska reprezentujące jedną z możliwych kategorii semantycznych, mianowicie kategorię patronimiczną, albo też stanowią wzorce czysto formalne, według których powstają nowe formy nazwisk od nazwisk już istniejących. W analizowanej w niniejszym tekście sytuacji jest to tworzenie derywatów nazwiskowych od nazwisk motywowanych przez nazwy zawodowe i nazwy pełnionych funkcji. Na polu nazwiskowym operacje sufiksalne możliwe są wyłącznie na formach nazwiskowych, a nie na tożsamyh z nimi formalnie nazwach apelatywnych, a zatem dopuszczalny jest wyłącznie związek motywacyjny typu *Kowal* > *Kowalik*, niemożliwy natomiast *kowal* > *Kowalik*. Poza tym przejęte z poziomu apelatywnego modele słowotwórcze, tworzące derywaty o zróżnicowanej semantyce, na poziomie proprialnym służą bądź do derywowania nazwisk wyrażających dentyfikującą relację patronimiczną, bądź do tworzenia wariantów formalnych określonego nazwiska. Taka sytuacja sprawia, że poszczególne zróżnicowane w zależności od funkcji na poziomie apelatywnym modele słowotwórcze na poziomie proprialnym stają się współfunkcyjne. Zaczynają bowiem wszystkie być używane do wyrażania albo jedynej możliwej relacji identyfikującej, albo też stanowią wzorzec tworzenia nowych derywatów formalnych. Zmieniają się również zasadniczo zasady repartycji poszczególnych formantów obecnych w poszczególnych typach słowotwórczych. W większości przypadków zachowywane są pierwotne reguły repartycji, wykształcone na poziomie proprialnym. Reguły derywacyjne dopuszczają jednak odstępstwo na rzecz dowolnego modelu funkcjonującego w danej kategorii, np. formant *-ewicz* występujący w derywatach apelatywnych po spółgłosce miękkiej, w derywatach nazwiskowych może występować także po spółgłosce twardej np. *Garncarzowicz*: *Garncarz*.

Ze słowotwórczego punktu widzenia istotne byłoby pokazanie funkcjonowania poszczególnych modeli słowotwórczych zarówno na poziomie apelatywnym, jak i nazwiskowym. Słabe rozeznanie słowotwórstwa szesnastowiecznego

i brak większości derywatów odzawodowych w słownikach nie pozwalają na zrealizowanie tego postulatu badawczego. Pozostaje zatem wyłącznie opis materiału onomastycznego, bez możliwości pokazania zasad funkcjonowania poszczególnych modeli słotwórczych na wskazanych wyżej poziomach.

W niniejszym opracowaniu koncentruję się na badaniu derywatów nazwiskowych na poziomie systemowym. Z powodu braków materiałowych, zmuszony jestem do rezygnacji z prowadzenia analiz uwzględniających nazwiska koreferencyjne (odnoszące się do tej samej osoby), a tym samym z pokazania funkcji poszczególnych modeli słotwórczych w konkretnych realizacjach tekstowych.

Analizowany materiał pochodzi z opublikowanego I tomu *Słownika nazwisk mieszkańców Poznania XVI–XVIII wieku* oraz z prac doktorskich, których promotorem była I. Sarnowska-Giefing: K. Banderowicz, *Nazwiska nowych obywateli poznańskich na podstawie ksiąg przyjęć do prawa miejskiego (1575–1793). Studium onomastyczno-socjologiczne*, A. Kulupa, *Nazwiska mieszkańców Poznania od XVI do XVIII wieku w świetle ksiąg metrykalnych kolegiaty św. Marii Magdaleny. Studium onomastyczno-socjologiczne*. Wykorzystałem również opracowane przez siebie do słownika hasła na litery S, T, U, Z oraz materiał wyekscerpowany z poznańskich ksiąg złoczyńców i ksiąg testamentów w ramach grantu kierowanego przez prof. Irenę Sarnowską-Giefing. Z wymienionych źródeł wyekscerpowałem 139 formacji nazwiskowych, które w podstawie mają nazwisko motywowane przez nazwę zawodu lub pełnionej funkcji. Na gruncie teoretycznym można założyć, że derywaty składające się ten zbiór utworzone zostały na dwa sposoby: przez derywację ze struktury semantycznej (możliwa w tym przypadku tylko patronimiczna relacja identyfikująca) lub też w rezultacie derywacji formalnej, czyli tworzenia derywatów nazwiskowych według określonych modeli słotwórczych od już istniejących w antroponomastykonie nazwisk równych formalnie nazwom zawodów typu *Kowal*, *Forman* itp. Ponadto charakter antroponimii badanego okresu pozwala przypuszczać, że wśród derywatów znajdują się zarówno nazwiska utrwalone, jak i okazjonalne, tworzone na użytek konkretnego tekstu. Materiał egzemplifikacyjny przy poszczególnych hasłach nie daje możliwości przeprowadzenia wspomnianych rozróżnień. Stąd też analizy prowadzone są wyłącznie na poziomie systemu słotwórczego, bez rozróżniania typu derywacji (ze struktury semantycznej, przekształcenie formalne) i charakteru derywatu nazwiskowego (nazwisko utrwalone, okazjonalne). Analizy prowadzę, uwzględniając podział na trzy podstawowe okresy: XVI wiek, XVII wiek, XVIII wiek.

Nazwiska z XVI wieku

Z wieku XVI pochodzą 32 derywaty nazwiskowe, które w podstawie mają nazwisko motywowane nazwą zawodową. Powstały one przy udziale modeli słowotwórczych z sufiksem:

-czyk (10 formacji): *Ciesielczyk: Cieśla, Drukarczyk: Drukarz, Grabarczyk: Grabarz, Kaczmarczyk: Kaczmarz, Kuśmierczyk: Kuśnierz, Malarczyk: Malarz, Mielcarczyk: Mielcarz, Młynarczyk: Młynarz, Puszkarczyk: Puszkarz, Ślusarczyk: Ślusarz.*

-ek (7 formacji): *Furmanek: Furman, Mieczniczek: Miecznik, Młynarek: Młynarz, Postrzygaczek: Postrzygacz, Powroźniczek: Powroźnik, Stolarek: Stolarz, Zdunek: Zdun.*

-ewicz (3 formacje): *Cieślewicz: Cieśla, Kowalewicz: Kowal, Szoltyszewicz: Szoltys.*

-owicz (2 formacje): *Czapnikowicz: Czapnik, Kupcowicz: Kupiec.*

-ik/-yk (5 formacji): *Cieślik: Cieśla, Kmiecik: Kmieć, Kowalik: Kowal, Stelmaszyk: Stelmach, Szoltysik: Szoltys.*

-iński (1 formacja): *Powroziński: Powroźnik.*

W powyższym derywacie wyróżniam formant *-iński* na zasadzie istotnego w słowotwórstwie prawa serii. Typowy podział formalny derywatu sugerowałby podstawę typu **Powroźny*.

-owski (1 formacja): *Kowalkowski: Kowalek: Kowal.*

Nazwisko *Kowalkowski* ma już tylko motywację pośrednią przez nazwisko motywowane nazwą zawodową. Tego typu formacji nie uwzględniam w zestawieniach statystycznych. Przytaczam je jednak, by pokazać, że interesujące mnie w niniejszym artykule nazwiska mogły stanowić już tylko jedno z ogniw ciągu derywacyjnego.

-ski (3 formacje): *Kaczmarski: Kaczmarz, Kowalski: Kowal, Pisarski: Pisarz.*

Derywaty z XVII wieku

W dokumentach pochodzących z wieku XVII zanotowano 59 interesujących mnie formacji nazwiskowych. W ich tworzeniu aktywne były modele słowotwórcze z sufiksem:

-ak (1 formacja): *Plócienniczak: Plóciennik.*

-czyk (13 formacji): *Brukarczyk: Brukarz, Ciesielczyk: Cieśla, Drukarczyk: Drukarz, Formańczyk: Forman, Karczmarczyk: Karczmarz, Kramarczyk: Kramarz, Malarczyk: Malarz, Mielcarczyk: Mielcarz, Piekarczyk: Piekarz, Piernikarczyk: Piernikarz, Puszkarczyk: Puszkarz, Ratajczyk: Rataj, Włodarczyk: Włodarz.*

-ek (9 formacji): *Budniczek: Budnik, Formanek: Forman, Kaczmarek: Kaczmarz, Kucharek: Kucharz, Ławniczek: Ławnik, Mielczarek: Mielczarz, Nożewniczek: Nożownik, Pilarek: Pilarz, Rzeźniczek: Rzeźnik.*

-ewicz (9 formacji): *Cieślewicz: Cieśla, Koniuszewicz: Koniuszy, Lichwiarzewicz: Lichwiarz, Malarzewicz: Malarz, Mularzewicz: Mularz, Oraczewicz: Oracz, Plócienniewicz: Plóciennik, Szoltyszewicz: Szoltys, Winiarzewicz: Winiarz.*

-ewski (2 formacje): *Cieślewski: Cieśla, Krajczewski: Krajczy.*

-ik/-yk (7 formacji): *Chorażyk: Choraży, Kmiecik: Kmieć, Kowalik: Kowal, Starościk: Starosta, Szoltysik: Szoltys, Węglarzyk: Węglarz, Zegarmistrz: Zegarmistrz.*

-iński (1 formacja): *Cieśliński: Cieśla.*

-owicz (8 formacji): *Czapnikowicz: Czapnik, Furmanowicz: Furman, Kuchtowicz: Kuchta, Ławnikowicz: Ławnik, Miecznikowicz: Miecznik, Olejnikowicz: Olejnik, Sukiennikowicz: Sukiennik, Włodarzowicz: Włodarz.*

-ski (5 formacji): *Furmański: Furman, Generalski: Generał, Grabarski: Grabarz, Kowalski: Kowal, Młynarski: Młynarz.*

Formant ten posłużył też do utworzenia formacji motywowanej tylko pośrednio przez nazwisko pochodzące od nazwy zawodowej: *Cieślicki: Cieślik: Cieśla.*

Derywaty z XVIII wieku

Z wieku XVIII pochodzi 47 derywatów. Zostały utworzone przy udziale modeli słowotwórczych z formantem:

-ak (1 formacja): *Cieślak: Cieśla*.

-arski (1 formacja): *Cieślarski: Cieśla*.

-czyk (6 formacji): *Borowczyk: Borowy, Ciesielczyk: Cieśla, Drukarczyk: Drukarz, Kowalczyk: Kowal, Kramarczyk: Kramarz, Młynarczyk: Młynarz, Rymarczyk: Rymarz*.

-ek (3 formacje): *Formanek: Forman, Kaczmarek: Kaczmarz, Mielczarek: Mielczarz*.

-ewicz (9 formacji): *Budnikiewicz: Budnik, Cieślewicz: Cieśla, Furmaniewicz: Furman, Kopaczewicz: Kopacz, Kowalewicz: Kowal, Kramarkiewicz: Kramarek <Kramarz, Mielcarzewicz: Mielcarz, Piekarzewicz: Piekarz, Ślusarzewicz: Ślusarz*.

-ik/-yk (2 formacje): *Krawczyk: Krawiec, Szoltysik: Szoltys*.

-iński/-yński (3 formacje): *Cieśliński: Cieśla, Kowaliński: Kowal, Krajczyński: Krajczy*.

-owicz (4 formacji): *Braxatorowicz: Braxator, Furmanowicz: Furman, Stelmachowicz: Stelmach, Szafarowicz: Szafarz*.

-owski (2 formacje): *Majorowski: Major, Winarowski: Winarz*.

-ski (11 formacji): *Chmielarski: Chmielarz, Grabarski: Grabarz, Kowalski: Kowal, Rektorski: Rektor, Skotarski: Skotarz, Studniarski: Studniarz, Szafarski: Szafarz, Szkudlarski: Szkudlarz, Ślusarski: Ślusarz, Włodarski: Włodarz, Woziwodzki: Woziwoda*.

Ilościowy udział poszczególnych sufiksów w derywowaniu nazwisk od podstaw motywowanych przez nazwę zawodu przedstawia poniższa tabela.

Sufiks	XVI wiek	XVII wiek	XVII wiek	Razem
-ak	0	1	1	2
-arski	0	0	1	1
-czyk	10	15	6	31
-ek	7	9	3	19

-ewicz	3	9	9	21
-owicz	2	8	4	14
-ewski	0	2	1	3
-owski	1	0	2	3
-ik/yk	5	7	2	14
-iński/ -yński	1	1	3	5
-ski	3	6	11	20

Źródło: opracowanie własne.

Jak wynika z zestawienia, przez cały badany okres dużą aktywność wykazuje formant *-czyk*. Ten stan rzeczy ma swoje wsparcie na poziomie apelatywnym, gdzie ten formant jest podstawowy do wyrażania relacji patronimicznej oraz relacji *mistrz — uczeń*, np. *brukarczyk* ‘czeladnik brukarza’ ‘syn brukarza’, *kowalczyk* ‘czeladnik kowala’, ‘syn kowala’. Na poziomie nazwiskowym formant nie jest już wykładnikiem zależności zawodowej, ciągle jeszcze (do końca XVIII wieku) może jednak wyrażać relację patronimiczną. Można również założyć, że część derywatów pełniących funkcję nazwiskową została przejęta z poziomu apelatywnego i przystosowana do nowej już funkcji. Rzadziej spotykane w kategorii analizowanych nazwisk są formanty *-ik/yk* oraz *-ek*. Na poziomie apelatywnym były one znacznie mniej produktywne niż wspomniany wyżej formant *-czyk*. Były tam wykładnikami przede wszystkim ogólnej kategorii „małość”. W badanych formacjach nazwiskowych formanty te pełniły funkcje eksponentów relacji patronimicznej lub też pojawiały się tam tylko jako wykładniki formalne, tworzące derywaty tautologiczne. Wszystkie trzy formanty potwierdzają tendencję, która daje się zaobserwować w słowotwórstwie Poznania, do unikania w XVIII wieku modeli z sufiksami z podstawowym *-k-*. Ich miejsce zajmują wówczas formalne modele nazwiskotwórcze z formantem *-ski*. Tym należy tłumaczyć nagły wzrost liczby nazwisk z tym formantem w XVIII wieku. Licznie reprezentowane są również przez cały badany okres derywaty z formantami *-ewicz*, *-owicz*. W słownikach ich patronimiczna funkcja poświadczona została wyłącznie w okresie staropolskim. Późniejsze słowniki tego typu formacji już nie notują. Analizowane derywaty zatem to prawdopodobnie twory powstałe na poziomie nazwiskowym z udziałem dwóch modeli słowotwórczych. Przy czym formant może być w nich wykładnikiem zarówno identyfikującej relacji patronimicznej (przynajmniej do połowy XVII wieku) lub też być wykładnikiem formalnym, tworzącym nowe nazwiska od już istniejących.

Współfunkcyjność modeli słowotwórczych prowadziła do powstania derywatów synonimicznych. W badanej kategorii relacje synonimiczne tworzyły derywaty:

XVI wiek:

- czyk, -ek: *Młynarczyk — Młynarek,*
- czyk, -ewicz, -ewski, -inski: *Ciesielczyk — Cieślewicz — Cieślewski — Cieśliński,*
- czyk, -ek, -owicz, -ski: *Formańczyk — Formanek — Furmanowicz — Furmański,*
- czyk, -ek: *Mielcarczyk — Mielcarek,*
- ewski, -ik/yk, -ski: *Kowalewski — Kowalik — Kowalski,*
- ek, -owicz: *Ławniczek — Ławnikowicz,*
- ik/yk, -owicz: *Włodarczyk — Włodarzowicz,*
- czyk, -ewicz: *Mielcarczyk — Mielcarzewicz, Malarczyk — Malarzewicz,*
- ak, -ewicz: *Płócienniczak — Płócienniewicz,*
- ewicz, -ik/yk: *Szołtysik — Szoltyszewicz.*

XVIII wiek:

- ak, -arski, -czyk, -ewicz, -iński: *Cieślak — Cieślarski — Ciesielczyk — Cieślewicz — Cieśliński,*
- ek, -ewicz, -owicz: *Furmanek — Furmaniewicz — Furmanowicz,*
- ewski, -owski: *Kowalczewski — Kowalkowski,*
- czyk, -ewicz, -ewski, -inski, -ski: *Kowalczyk — Kowalewicz — Kowalewski — Kowaliński — Kowalski,*
- czyk, -ek, -ewicz: *Mielczarczyk — Mielczarek — Mielcarzewicz,*
- czyk, -ewicz: *Kramarczyk — Kramarkiewicz,*
- ek, -ewicz: *Mielcarzewicz — Mielczarek,*
- owicz, -ski: *Szafarowicz — Szafarski,*
- ewicz, -ski: *Ślusarski — Ślusarzewicz.*

Przy niestabilizowanym morfologicznie nazwisku mieszczańskim każdy z elementów poszczególnych szeregów synonimicznych mógł pojawić się w tekście jako równoważny dla identyfikacji konkretnej osoby. Rzeczywisty zakres funkcjonowania derywatów synonimicznych można określić wyłącznie przez badanie nazwisk koreferencyjnych. Wymaga to już jednak przejścia z poziomu analiz czysto słowotwórczych na poziom tekstowy i badania form w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych.

LITERATURA

- Bubak J., *Proces kształtowania się nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków 1986.
- Cieślakowa A., *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*, Wrocław 1990.
- Rudnicka-Fira E., *Nazwy odzawodowe krakowian w średniopolszczyźnie (perspektywa kulturowa)*, w: *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn 2003.
- Sieradzki A., *Poznańskie derywaty nazwiskowe XVI–XVIII wieku*, Poznań 2013.
- Słownik nazwisk mieszkańców Poznania XVI–XVIII wieku*, red. naukowa I. Sarnowska-Giefig, t. I A–F, Poznań 2011.
- Słowotwórstwo doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, red. K. Kleszczowa, Katowice 1996.
- Taszycki W., *Polskie nazwy osobowe*, Kraków 1924.

Andrzej Sieradzki

Profession-Derived Names in Poznań Documents of the 16th-18th Centuries

The subject of studies of the article is the word-formation structure of the names motivated by the designations of professions. The analyses are conducted only at the level of the language system. The collected material does not allow us to conduct such analyses at the text level.

The completed studies showed that most often nominal derivatives of the discussed type were formed with the use of word-formative models with formatives *-czyk*, *-ski*. Relatively high frequency represent the formatives with a basic *-k*. This kind of distribution of the formatives indicates the exceptionality of this category of names, its close relationship with the formation of profession-derived nouns at the appellative level.

The models according to which the profession-derived names were formed indicate great synonymity. These names create even five-part series, which never occurs in other nominal types.

Keywords: Poznań surnames, derived surnames, profession-derived surnames